

Nkomiso wa tsalwakulu

Xiviko lexi xi andlala mitwisiso kusuka eka tioditi ta timasipala na mavandla ya timasipala ta 2024-25, swin'we na vuxokoxoko, tinhlayonhlayo na mixiyaxiyo hi mayelana na xiyimo xa mfumo wa miganga eka lembe ra vumune ra mafambiselo ya mfumo wa miganga ya vu6.

Eka xiviko xa hina xo angarhela xa nkarhi lowu nga hundza, hi tshikelele swivilelo hi mayelana na ndzimanyana leyi khatsiweke ku antswisa xiyimo xa mfumo wa miganga kusukelaloko ku ri na mahetelelo ya theme ya mafambiselo lama ya vu5. Hi vike ku ya emahlweni leswaku, hambileswi ku nga na vutiboheleri lebyi kongomisiweke eka ku antswisa mafumelo, malawulelo ya timali na mphakelo wa vukorhokeri, matirhiselo ya goza ro lulamisa ya nonokile kutlula mpimo naswona ya nyikile nkhumbo wo tsongahala eka vuxiviri lebyi hanyiwaka bya Mafrika-Dzonga.

Xikombelo xa hina xa ku teka goza xi kongomisiwile eka timeyara na tikhansele, xikan'we na vaholobye, swirho swa tikhansele ta vurhangerikulu (tiMEC) na tikomiti leti nga ePalamende na tihuvo to endla milawu ta swifundzakulu leti ti nga na vutihlamuleri bya mfumo wa miganga, ku tirha hi vurhonwana mafumelo ya vona lama nga eka milawu na vutihlamuleri bya vona bya vuangameri. Hi khutaza ku ya emahlweni vurhangeri bya timasipala ku kondletela ntlovelo wa matirhelo, nkavuciva na vutshembeki bya nhlango, loko byi tshama byi ri karhi byi tihlamulela eka vaakandhawu lava byi va korhokelaka. Hi tlhele hi tshikelela nkarhi wo tsongahala lowu nga sala eka theme ya byona ya hofisi ku tumbuluxa ndzhaka leyi nga heriki ya mafumelo lama antswisiweke na mphakelo wa vukorhokeri lowu tiyisiweke.

Hi ku ya hi mivuyelo ya oditi yo angarhela ya 2024-25 na mitwisiso kusuka eka ntirho wa hina wa oditi eka timasipala ta madorobakulu (leti tivekaka hi ntlovelo tanihi timasipalakulu) na malawulelo ya timali, switirhiswakulu, maxavelo ya tinhundzu na vukorhokeri, tikontiraka na switandzhaku, hi nga hetelela ntsena hileswaku ndzimanyana leyi khatsiweke na leswaku xiyimo xa mfumo wa miganga xi tshama xa ha vilerisa.

Mivuyelo ya oditi ya xiyimo xa le hansi leyi phikelelaka leyi nga na ku tlhelela endzhaku ko vilerisa

Hi 2024-25, timasipala ta 145 (57%) ti kume mbuyelo wa oditi wo fana tanihileswi a xi ri xiswona hi 2020-21, lembe ro hetelela ra mafambiselo ya vu5. Ku tlhelela endzhaku eka mivuyelo ya oditi swi fanele ku va xiendleko xo pfumaleka, ngopfungopfu loko ku nga ri na micinco yo tivikana eka milawu kumbe swilaveko swa mavikelo. Hambiswiritano, timasipala ta 38 (15%) leti yimelaka 24% ta mpimanyeto wa ntirhisamali wa mfumo wa miganga hinkwawo ti **tlhelela endzhaku** kusukela hi 2020-21, ku katsa na timasipala leti fikeleleke eka nkarhi lowu nga hundza tioditi to basa na timasipalakulu tinharhu.

Ko va ntsena timasipala ta 39 (15%) ti fikeleleke **tioditi to basa** hi 2024-25. Ti lawule hi ku hlanganela R52,60 wa tibiliyoni, leswi swi vumbaka kwalomu ka 8% ta mpimanyeto wa ntirhisamali wa mfumo wa miganga hinkwawo.

Timasipala ta 72 (28%) leti ti **antsweke** kusukela hi 2020-21 a ti ri na vutihlamuleri bya 13% ta mpimanyeto wa ntirhisamali wa mfumo wa miganga hinkwawo – 11 wa miantswiso a yi ri eka oditi yo basa na 38 eka nhlalhuvo wa oditi lowu switatimente swa timali swi andlariweke hi ndlela leyinene ku ri na swikumiwa (kusuka eka mihlahluvo leyi switatimente swa timali swi nga andlariwangiki hi ndlela leyinene, yo hamboloka kumbe leyi oditara yi nga nyikiki mavonelo). Leswi vonakaka swinene, 23 wa timasipala leti ti antswile kusuka eka nhlalhuvo wa oditi lowu oditara yi nga nyikiki mavonelo.

Nhlalhuvo wa oditi lowu oditara yi nga nyikiki mavonelo i mbuyelo wa oditi wo biha kutlula mpimo lowu masipala wu nga wu kumaka, tanihileswi swi vulaka leswaku a hi nge koti ku kuma vumbhoni byo

enela eka vuningi bya vuxokoxoko lebyi vikiweke eka switatimente swa wona swa timali. Mpfumaleko wa nkavuciva hi mayelana na ntirhiso wa timali ta mfumo na mphakelo wa vukorhokeri bya masipala wu tsanisa hi ndlela yo tivikana vutihlamuleri, leswi kotala swi vangaka vatshami ku va va tsoniwa vukorhokeri bya masungulo na ku vavisiwa hi magoza ya masipala kumbe mpfumaleko wa magoza ya masipala.

Timasipala, xikan'we na mfumo wa rixaka na mifumo ya swifundzakulu, ti kongomise miehleketo eka xihungwana xa hina emalembeni lamo tala ku tirhisana hi xikongomelo xa ku herisa mihlahluvo ya oditi leyi oditara yi nga nyikiki mavonelo. Timasipala to tala leti kumaka mihlahluvo ya oditi leyi oditara yi nga nyikiki mavonelo ti hungutekile kusuka eka 35 hi 2019-20 kufika eka nhungu hi 2024-25. KwaZulu-Natal, Limpopo na Mpumalanga swi herisile hi ndlela leyi humelelaka mihlahluvo ya oditi leyi oditara yi nga nyikiki mavonelo hi ku hetiseka, loko yo tala ya mihlahluvo yo tano eN'walungu-Vupeladyambu yi hungutekile kusuka eka kaye kuya eka wun'we kusukela hi 2020-21.

Hambiswiritano, timasipala ta nkombo ti yile emahlweni ti kuma mihlahluvo leyi oditara yi nga nyikiki mavonelo eka mikarhi leyi navaka kusuka eka malembe manharhu kufika eka 10. Swinharhu swa 'swilandzulavutihlamuleri swo vuyelela' swa nkombo swi le Free State na swimbirhi eka Kapa-Vuhumadyambu. Mivuyelo leya oditi yi fambelanisiwa ngopfungopfu na vuswikoti bya nhlanguano lebyi nga enelangiki na mikayivelo ya mafumelo endzeni ka mbangu wa vutihlamuleri.

Mbuyelo lowu hangalakeke swinene hi 2024-25 a ku ri **nhlahluvo wa oditi lowu switatimente swa timali swi andlariweke hi ndlela leyinene ku ri na swikumiwa**. Vuningi bya timasipala leta 117 leti nga eka nkhetekanyo lowu ti kume nhlahluvo lowu switatimente swa timali swi andlariweke hi ndlela leyinene ntsena endzhaku ka ku lulamisa vuxokoxoko byo hoxeka lebyi byi kumekeke hi nkarhi wa phurosese ya oditi. Timasipala leti ti kombise nkavulandzelelanawu wo tivikana lowu phikelelaka, mikayivelo yo tivikana eka mavikelo ya timali na ya matirhelo, na vutihlamuleri lebyi nga enelangiki na switandzhaku leswi nga enelangiki. Hi ku hlanganela, timasipala leti ti endlile ntsengo wa 45% ta ntirhisamali lowu hambanaka na milawu, 37% ta ntirhisamali lowu nga pfumeleriwangiki, 30% ta ntirhisamali lowu nga hava mbuyelo na ku va wa ntlangiso na 31% ta mihambuko yo tivikana (tiMI) eka mfumo wa miganga.

Hambileswi ku nga na mixungeto leyi fambelanisiwaka na matirhelo ya le hansi lama yaka emahlweni, vuningi bya timasipala leti ti kombisile vutiboheleri byo tsongahala eka ku kuma mbuyelo wa oditi yo basa. Ntsengo wa timasipala ta 43 (37%) ti tshame eka nkhetekanyo lowu wa mbuyelo wa oditi ku ringana exikarhi malembe yo landzelelana mambirhi na mune, loko timasipala ta 24 (21%) ti endlile tano ku ringana mikarhi leyi yi navaka kusuka eka malembe ya ntlhanu kufika eka kaye wa malembe, na timasipala ta 20 (17%) ku ringana hi mpimohansi wa malembexikhume. Hi xiphemu, leswi swi hikwalaho ka leswi vaofisiri va tinkota na varhangeri va xipolitiki va twisisaka hi ndlela yo hoxeka nhlahluvo wa oditi lowu switatimente swa timali swi andlariweke hi ndlela leyinene ku ri na swikumiwa tanihi mbuyelo wa oditi wa kahle naswona kungari xikhupukisi kuya eka oditi yo basa.

Vuxokoxoko bya timali lebyi nga tshembekiki na maendlelo ya malawulelo ya timali ya xiyimo xa le hansi swi hoxa xandla eka ntshikelelo wa timali na ntshikelelo eka vutamelankwama

Timasipala ti antswile hi mayelana na ku rhumeriwa hi nkarhi ka switatimente swa timali hi siku leri nga eka milawu kusuka eka 92% hi 2021-22 kufika eka 98% eka 2024-25 – mpimo wo rhumela hi nkarhi lowu nga ehenhlahenhlala hi mfumo wa miganga kutafika sweswi. Leswi hoxeke xandla eka antswiso lowu a ku ri phurosese ya tiMI xikan'we na ntshikelelo na nseketelo kusuka eka mfumo wa rixaka na wa swifundzakulu.

Hi 2024-25, ntlhanu wa timasipala eFree State, Kapa-N'walungu na N'walungu-Vupeladyambu a ti rhumelangi switatimente swa tona swa timali ku ta oditiwa hi siku leri nga eka milawu hikwalaho ka mitlhontlho ya vuswikoti na ya tisisiteme, leyi a ku nga tirhaniwangi na yona hi ndlela leyi faneleke na hi nkarhi hi muofisiri wa tinkota, meyara na khansele.

Hi kwalomuya ka 30 Dzivamisoko 2026, siku ro hetelela ra ku katsiwa eka xiviko lexi, ku oditiwa ka timasipala timbirhi eFree State, ku nga Nala na Maluti-A-Phofung, a swi nga hetiwangi hikwalaho ka ku rhumeriwa ko hlwela na ku nga rhumeriwi ka switatimente swa timali, hi ku landzelelana ka tona. Ku oditiwa ka Nala endzhaku ka swona ku hetiwile hi kwalomuya ka 31 Dzivamisoko 2026.

Vutshembeki bya mavikelo ya timali ya timasipala ya tshama ya ri ya xiyimo xa le hansi. Hi 2024-25, timasipala ta 99 (39%) ti kume mihlahluvo leyi cinciwekenyana (leyi switatimente swa timali swi nga andlariwangiki hi ndlela leyinene, yo hamboloka kumbe leyi oditara yi nga nyikiki mavonelo). Ntsengo wa timasipala ta 195 (76%) ti rhumele switatimente swa timali ku ta oditiwa leswi a swi ri na vuxokoxoko byo hoxeka hindlela yo tivikana. Handle ka milulamiso leyi hi yi pfumeleleke hi nkarhi wa oditi, ko va ntsena 24% a ti ta va ti kumile mihlahluvo leyi switatimente swa timali swi andlariweke hi ndlela leyinene – loko ku pimanisiwa na 61% leti ekuheteleleni ti yi kumeke.

Vuxokoxoko byo hoxeka hindlela yo tivikana a byi tele eka mitsengo leyi paluxiweke eka switatimente swa timali swa malinhlengeleto na mitsengo leyi kolotiwaka hi vatirhisi (timasipala ta 162 (64%)) na rifuwo ra nkarhi hinkwawo na leri fambafambaka (timasipala ta 129 (51%)). Hambileswi timasipala tin'wana ti lulamiseke vuxokoxoko byo hoxeka hi nkarhi wa phurosese ya hina ya oditi, switatimente swa timali swa letiya ti hlulekeke ku endla tano swi kume mihlahluvo leyi cinciwekenyana hikwalaho ka malinhlengeleto na mitsengo leyi kolotiwaka hi vatirhisi leswi andlariweke hi ndlela yo hoxeka eka timasipala ta 80 (49%) na mitsengo ya rifuwo ra nkarhi hinkwawo na leri fambafambaka eka timasipala ta 54 (42%). Vuxokoxoko byo hoxeka eka swiyenge leswi byi tshama bya ha ri xivileriso xa nkoka swonghasi – malinhlengeleto na mitsengo leyi kolotiwaka hi vatirhisi leswi andlariweke hi ndlela yo hoxeka swi tsanisa vuswikoti bya ku nyika timali eka vukorhokeri, loko rifuwo leri andlariweke hi ndlela yo hoxeka ri tsandzisa nkunguhato wa swipfuno naswona ri engetela nxungeto eka ndzahleko wa rifuwo kumbe matirhiselo yo hamboloka ya rifuwo.

Ku hambana loku nga exikarhi ka switatimente swa timali leswi rhumeriweke ku ya oditiwa na vuxokoxoko lebyi ekuheteleleni byi vikiweke eka switatimente swa timali a hi mhaka ya xithekiniki, kambe ematshan'weni ku komba ku nga vi kona ka swilawuri swa siku na siku na swa n'hwetini na n'hwetini leswi lavekaka swonghasi eka mavikelo ya timali yo tshembeka. Swi tlhela swi tisa swivutiso hi mayelana na risima ra mavikelo ya le xikarhi ka lembe lama tirhisiwaka eka vuvekatihlo na vutekaswiboho eka lembeximali hinkwaro.

Hi 2024-25, xiyimo xa timali xa timasipala ta 62 (24%) a xi tikisile swinene lero timasipala ta 54 ti paluxe vukanakanisi bya ku kota ku ya emahlweni ti tirha na ku kota ku fikelela miboheko eka switatimente swa tona swa timali, loko nhungu ti kumile mihlahluvo ya oditi leyi cinciwekenyana hikwalaho ka mpfumaleko wa mpaluxo wolowo. Timasipala ta makumenharhunharhu (53%) ti tshame eka xiyimo lexi ku ringana mune wa malembe kumbe ku hundzanyana.

Makambelelo ya hina ya rihanyo ra timali hinkwaro ya ntlawahate ntsena 35% ta timasipala tanihi leti nga na rihanyo ra timali ra kahle, loko 40% ti kamberiwile tanihi leti vilerisaka, na 25% tanihi leti nga rhandzekiki. Free State, Mpumalanga na N'walungu-Vupeladyambu ti vile na timasipala tiningi leti nga eka ntshikelelo wa timali.

Ekuheleni ka lembe, kutlula hafu ya timasipala (123, kumbe 51%) a ti nga ri na rifuwo ra nkarhi wa sweswi ro enela ku angarhela leswi a ti swi kolota, loko timasipala ta 174 (72%) a ti nga ri na malinene yo ringanela ku hakela vakolotisi va tona.

Vutshembeki bya mipimanyeto byi yile emahlweni byi nyanya ku onhaka. Hi 2024-25, timasipala ta 116 (45%) ti amukele mipimanyeto leyi nga nyikiwangiki timali – kuya ehenhla kusuka eka 113 (44%) eka

lembe leri nga hundza. Timasipala leti ti tibohe eka R288,17 wa tibiliyoni eka ntirhisamali lowu a ti nga ri na ndlela ya ku wu nyika timali. Ntsengo wa 77 wa timasipala leti (66%) ti amukele mipimanyeto leyi nga nyikiwangiki timali ku ringana mune wa lembe yo landzelelana. Hi ku hlanganela, timasipala ta 177 (69%) ti byarhe ntirhisamali lowu nga pfumeleriwangiki wa R36,05 wa tibiliyoni hi 2024-25, leswi tisaka ntsengo lowu hlengeletanaka kusukela hi 2021-22 kufika eka R118,13 wa tibiliyoni.

Malawulelo ya malinhlengeleto yo tsana na maendlelo yo tirhisa mali swi yile emahlweni swi veka ntshikelelo eka timali ta timasipala. Timasipala ti teke nhlaxoxikarhi ya 129 wa masiku ku hlengeleta mitsengo leyi kolotiwaka naswona ti herise R62,12 wa tibiliyoni leti a ti kolotiwa leti a ti nga koti ku vuyisiwa. Ku khomiwa hi vusopfa ka switirhisiwakulu na malawulelo ya xiyimo xa le hansi swi vange milahleko ya mphakelo wa mati ya R14,73 wa tibiliyoni na milahleko ya gezi ya R21,63 wa tibiliyoni.

Leswi swi vangile timasipala ta 98 (41%) ti tirhisa mali kutlula leyi ti yi endleke eka malinhlengeleto, leswi yiseke eka nkayivelo hinkwawo wa R17,41 wa tibiliyoni hi 2024-25. Maendlelo ya mahakelelo ya xiyimo xa le hansi ya phikelerile naswona timasipala ta 136 (53%) ti hluleke ku hakela vaphakeri hi nkarhi, leswi vangeke ntswalo na mixupulo. Leswi swi vange 83% ta R6,36 wa tibiliyoni eka ntirhisamali lowu nga hava mbuyelo na ku va wa ntlangiso lowu byariweke hi 2024-25. Kusukela hi 2021-22, ntirhisamali lowu nga hava mbuyelo na ku va wa ntlangiso lowu hlengeletanaka wu kurile kufika eka R24,12 wa tibiliyoni.

Timasipala eka swifundzakulu hinkwaswo ti yile emahlweni ti tshembela swinene eka vatsundzuxi va mavikelo ya timali, ku ri na timasipala ta 225 leti tirhiseke R1,61 wa tibiliyoni hi 2024-25. Leswi swi le henhla swinene kutlula malembexikhume lama nga hundza, loko 179 wa timasipala ti tirhise R0,59 wa tibiliyoni.

Hambileswi ku veke na vutshemberi na ndhurho leswi engeteleke, 61% ta timasipala hi ku tirhisa vatsundzuxi ti rhumele switatimente swa timali leswi nga na vuxokoxoko byo hoxeka byo tivikana eka swiyenge leswi eka swona vatsundzuxi va thoriweke. Vutshemberi eka vatsundzuxi byi tivisiwile swinene eka swiyenge swa malulamiso ya switatimente swa timali, malawulelo ya rifuwo na timhaka leti fambelanaka na xibalo. Vatsundzuxi va thoriwile hikwalaho ka mpfumaleko wa swikili (53%), nkatsano wa nkayivelo wa swikili na swivandla swa mitirho (41%) kumbe swivandla swa mitirho (6%). Ku thoriwa ka vatsundzuxi kotala swi vuyelerile naswona swi tale hi ndlela leyi engetelaka exikarhi ka nhlalo leyo tsongahala ya vaphakeri va vukorhokeri eka swiyengenyengi swa vukorhokeri na le malembeni yo landzelelana.

Vutihlamuleri na vutekaswiboho swi tsanisiwile hi risima ra le hansi ra swiviko swa matirhelo

Hi 2024-25, timasipala hinkwato ti lulamisile na ku rhumela swiviko swa matirhelo ku ya odiriwa, leswi ku nga ndzimakulu ya nkoka. Hambiswiritano, risima ra swiviko swa matirhelo ri yile emahlweni ri va ra xiyimo xa le hansi.

Xiviko xa matirhelo xi fanele ku katsa vuxokoxoko lebyi byi tirhisekaka eka havumbirhi bya khansela na vaaki ku kumisa loko masipala wu humelerisile mitirhokulu ya wona leyi lerisiweke ximfumo (yo tanihi ku phakela vukorhokeri bya masungulo) naswona wu ri endleleni ya ku humelerisa nkungu ra wona ra nhluvukiso leri pfanganisiweke. Mifikelelo leyi vikiweke na yona yi boheka ku tshembeka. Hi vike swikumiwa swo tivikana hi ku tirhisa ntirhiseko na vutshembeki bya vuxokoxoko lebyi katsiweke eka swiviko swa matirhelo swa timasipala ta 123 (48%).

Risima ra swiviko leswa matirhelo na vuxokoxoko byo seketela leswi rhumeriweke ku ya odiriwa i xikombo xa kahle xa vutshembeki bya mavikelo ya matirhelo ya le xikarhi ka lembe ya masipala eka vuvekatihlo na vutekaswiboho. Hi 2024-25, hi vike swikumiwa swo tivikana hi mayelana na 185 (73%) wa swiviko swa matirhelo leswi rhumeriweke ku ya odiriwa. Loko a hi nga pfumelangi timasipala ku lulamisa vuxokoxoko lebyo hoxeka, swiviko swa matirhelo swa 27% ntsena a ku ri swona leswi a swi ta

tirhiseka na ku tshembeka eka swikongomelo swa vuangameri, loko ku pimanisiwa na 52% leswi ekuheteleleni swi tirhisekaka na ku tshembeka.

Ku nga landzeleriwi ka milawu hi mayelana na nkunguhato wa xiqhinga na malawulelo ya matirhelo swi tshama swi ri ehenhla, ku ri na swikumiwa swo tivikana eka timasipala ta 103 (40%). Nkavulandzelelanawu lowu nga tala swinene a ku ri xilaveko xa timasipala ku tumbuluxa na ku hlayisa tisisiteme ta malawulelo ya matirhelo leti tirhaka kahle na swilawuri leswi fambelanaka – leswi a swi nga ri kona eka xanharhu xa timasipala. Mpfumaleko lowu wa tiphurosese na tisisiteme leti faneleke, swi katsana na swivandla swa mitirho, mpfumaleko wa swikili, nkhumbo wo tsongahala wa tiyuniti ta oditi ya le ndzeni na tikomiti ta oditi xikan'we na vuangameri lebyi nga tirhiki kahle hi timeyara na tikhansele, hi swin'wana swa swivangelokulu swa mitsano leyi yeke emahlweni eka mbangu wa nkunguhato wa matirhelo wo angarhela, malawulelo na mavikelo.

Ku tsan'wiwa ka milawu na mpfumaleko wa switandzhaku

Ku nga landzeleriwi ka milawukulu swi tshama swa ha ri nhluleko lowu hangalakaka swinene eka mfumo wa miganga. Patironi ya nkavulandzelelanawu leyi xiyiweke eka mafambiselo ya nkarhi lowu nga hundza yi yile emahlweni. Hi 2024-25, timasipala ta 215 (84%) ti kume swikumiwa swo tivikana hi mayelana na vulandzelelanawu – 199 (78%) ta tona ti kumile swikumiwa swo tivikana ku ringana mune wa malembe hinkwawo ya mafambiselo ya nkarhi wa sweswi. Timasipala hinkwato eFree State na le N'walungu-Vupeladyambu na kutlula 70% ta timasipala eka xifundzakulu xin'wana na xin'wana, handle ka Kapa-Vupeladyambu, ti vile na swikumiwa swo tivikana hi mayelana na vulandzelelanawu.

Tilevhele ta le henhla ta nkavulandzelelanawu a ti komba vumbhoni eka swiyenge swinyingi leswi hi swi oditeke naswona ti tivisiwile hi ku kongoma eka swiyenge swo tanihi risima ra switatimente swa timali; nsivelo wa ntirhisamali lowu nga pfumeleriwangiki, lowu hambanaka na milawu, na lowu nga hava mbuyelo na ku va wa ntlangiso; maxavelo ya tinhundzu na vukorhokeri na malawulelo ya tikontiraka; malawulelo ya ntirhisamali; na malawulelo ya switandzhaku. Swihakeleriwa swa timali na leswi nga riki swa timali swa nkavulandzelelanawu swi tshame swi ri leswi tivikanaka, swi hoxa xandla eka milahleko, vutihlamuleri lebyi tsanisiweke na mpfumaleko wa nkavuciva, leswi swi veke na nkhumbo wo hamboloka eka ntirhiseko wa timali, matirhelo na mphakelo wa vukorhokeri.

Ntirhisamali lowu hambanaka na milawu lowu vangiweke hi mihambuko kusuka eka milawu na tiphurosese swa maxavelo ya tinhundzu na vukorhokeri na swa mahakelelo swi fanele ku tshama swa ha ri xivileriso xa nkoka swonghasi eka vakhomaxiave hinkwawo eka mbangu wa vutihlamuleri. Wu tirha tanihi xikombo xo khomeka xa nhluleko wa ku hlayisa misinya ya mafumelonene.

Kusukela hi 2021-22, timasipala na mavandla ya tona ya timasipala swi byarhile ntirhisamali lowu hambanaka na milawu wa R145,21 wa tibiliyoni; R40,14 wa tibiliyoni ti byarhiwile hi 2024-25 ntsena. Ku nga landzeleriwi ka milawu ya maxavelo ya tinhundzu na vukorhokeri na ya malawulelo ya tikontiraka a ku ri xona xivangelo xa 87% xa ntsengo lowu.

Hi odite 10 830 wa masagwati lama pimiweke nkoka eka R65,12 wa tibiliyoni hi 2024-25. Ntsengo wa timasipala ta 216 (85%) a ti landzelelangi milawu ya maxavelo ya tinhundzu na vukorhokeri na ya malawulelo ya tikontiraka eka ku nyika masagwati lama naswona hi kume nkavulandzelelanawu wo tivikana eka 60%. Ku tluriwa ka tiphuphu leta ntlhanu ta maxavelo ya tinhundzu na vukorhokeri (maxavelo ya tinhundzu na vukorhokeri ya boheka ku va lamanene, ya ringanana, ya va ya nkavuciva, ya ri ehansi kutlula ya vaphikizani na ku va ndhurho lowu ringanaka na matirhelo) swi hundzuluxeriwile hi ku kongoma kuya eka R32,03 wa tibiliyoni ya ntirhisamali lowu hambanaka na milawu hi 2024-25: R27,85 wa tibiliyoni hikwalaho ka maxavelo ya tinhundzu na vukorhokeri lama nga riki lamanene, ya vuciva na ku va lama nga ehenhla kutlula ya vaphikizani na R4,18 wa tibiliyoni hikwalaho ka maxavelo ya tinhundzu na vukorhokeri ya lama nga ringananiki.

Masagwati lama tshimbisiweke lama nyikiweke vaphakeri lama nga ehansi vun'wini bya vatirhi kumbe ya lawuriwaka hi vatirhi ya endlile ntsengo wa kutlula R154,62 wa timiliyoni eka timasipala ta 10. Masagwati ya R717,35 wa timiliyoni ya nyikiwile vaphakeri lava xakelaneke na maxaka ya le kusuhisuihi na vatirhisani va xibindzu. Hambiswiritano, ku hangalaka ka masagwati lama swi hungutekile eka mafambiselo lama.

Hi kume swikombo swa mixungeto ya vumbabva na vuehleketeleri bya vumbabva eka timasipala ta 96. Hi tivise vaofisiri va tinkota hi timi ta 27 leti fambelanaka na vumbabva eka tiphurosese ta maxavelo ya tinhundzu na vukorhokeri na ta malawulelo ya tikontiraka – yin'we a yi ri hi mayelana na vumbabva lebyi ehleketeleriwaka na 26 hi mayelana na ku nga landzeleriwi ka milawu ku ri na swikombo swa vumbabva.

Malawulelo ya switandzhaku ya tshame ya nga enelangi, ku ri na leswi swi ri na vumbhoni byo tala swinene eka miangulo yo nonoka ku lavisisa vuehleketeleri bya matikhomelo yo hamboloka ya timali na ya maxavelo ya tinhundzu na vukorhokeri na swikombo swa vumbabva; na ku nga lavisisi na/kumbe ku nga tirhani hi ndlela leyi faneleke na miringano ya ntirhisamali lowu nga pfumeleriwangiki, lowu hambanaka na milawu, na lowu nga hava mbuyelo na ku va wa ntlangiso.

Leswi swi vangile nkavulandzelelanawu lowu vuyelelaka na ku hlwela eka mivuyiso ya milahleko ya timali, tiphurosese to tshinya na mikongomiso kuya eka tiejensi ta nsindziso wa nawu. Ku hlwela loku ku nonokisa ndzhendzeleko wa vutihlamuleri hinkwawo naswona ku nga ha vanga milahleko ya timali yi nga ha vuyiseki. Tikhansele na tona ti yile emahlweni ti herisa ematshan'weni ya ku lavisisa na ku vuyisa ntirhisamali lowu nga pfumeleriwangiki, lowu hambanaka na milawu, na lowu nga hava mbuyelo na ku va wa ntlangiso – ku herisiwa ka miboheko ya vutihlamuleri tanihi swinghenisiwa swa tinkota ematshan'weni ya ku swi sindzisa tanihi swilaveko swa mafumelo.

Switirhisiwakulu swa masipala swi khomiwile hi vusopfa, tiphurojeke ti hlwerisiwile naswona timali ti lawuriwile hi ndlela yo hamboloka

Hi 2024-25, a hi timasipala hinkwato leti tirhiseke mali ya nhlayiso leyi ti yi kumeke hi ku fambisana na Nawu wa Avanyiso wa Malinhlangeleto (Dora), leswi vangeke nkavulandzelelanawu wo tivikana eka 25 wa timasipala (11%). Eka 21 wa timasipala (9%), nkavulandzelelanawu a wu fambelana na ntirhiso wa switirhisiwakulu swa masipala, switirhisiwakulu swo tala swa xifundza na timali ta nhlayiso ta switirhisiwakulu swa vukorhokeri bya mati. Timali leta nhlayiso ti tirhisiwile eka tihakelo to tirha kumbe ku nga ri hi ku fambisana na kungu ra bindzu na/kumbe vuxokoxoko na vumbhoni byo tirhisa mali a byi nyikiwangi eka swikongomelo swa oditi.

Timali ta nhlayiso ta switirhisiwakulu ti averiwile eka 14 (67%) ehenhla ka timasipala leta 21 hambileswi tona ti nga landzelelangiki hi ndlela yo tivikana Dora hi 2023-24. Hi 2023-24, tinharhu (14%) ehenhla ka timasipala leti ti vile na nhlalhuvo wa oditi lowu oditara yi nga nyikiki mavonelo naswona timbirhi (10%) nakambe ti kumile mbuyelo lowu wa oditi hi 2024-25. Nxungeto wa malawulelo yo hamboloka ya timali ta nhlayiso na ndzahleko wa timali wa engetela loko timali ta nhlayiso leti nga na swipimelo to kongoma ti averiwa timasipala leti nga na mbangu wa swilawuri swa xiyimo xa le hansi na matimu ya nkavulandzelelanawu na mihluleko ya tiphurojeke ta switirhisiwakulu.

Hi odite 129 wa tiphurojeke ta switirhisiwakulu leti nga na ndhurho lowu kumbeteriweke lowu katsanisiweke wa R14,16 wa tibiliyoni eka 59 wa timasipala na mavandla ya timasipala manharhu.

Hi vike swikumiwa hi mayelana na 101 wa tiphurojeke (78%) naswona ku hlwela ka tiphurojeke ka nhlayoxikarhi a ku ri 25 wa tin'hwet. Tiphurojeke ta tindlu a ti khumbekile hi ndlela yo tikisa swinene (85% ti ri na swikumiwa; ku hlwela ka nhlayoxikarhi ka 39 wa tin'hwet). Patironi leyi ya fanana: tiphurojeke leti

kunguhateriweke vaakandhawu a ti phakeriwi hi nkarhi kumbe hi ku ya hi mpimanyeto naswona mikayivelo ya lembe leri nga hundza a yi ololoxiwangi.

Vativinkulu va hina va vumbabva va odite 21 wa tiphurojeke ta switirhisiwakulu leti nga na ndhurho lowu kumbeteriweke lowu katsanisiweke wa R2,91 wa tibilyoni. Va kume ku nga landzeleriwi ka milawu ya maxavelo ya tinhundzu na vukorhokeri na ya malawulelo ya tikontiraka eka leswi nyikiweke leswi endlaka ntsengo wa R2,17 wa tibilyoni eka 17 wa tiphurojeke hinkwato.

Mpfumaleko wa nhlayiso wa switirhisiwakulu na ku hlwela eka antswiso kumbe mpfuxeto wa switirhisiwakulu swi rhwala switandzhaku swa mbangu swo kongoma. Ehenhla ka 35 wa mitirho ya mbhasiso wa mati ya thyaka leyi kamberiweke, 22 wa miako ya mati ya thyaka (63%) a yi humesa mati ya thyaka lama a ma nga landzeleli mipimo ya nkululo leyi lavekaka. Nkululombisi a wu nghena emilambyeni na tisisiteme ta le ribuwani, leswi vangaka ku onhaka ka ikholoji naswona swi vavisa hi ku kongoma miganga leyi yi tshembelaka eka swihlovo leswa mati swa ntumbuluko. Ehenhla ka 31 wa tindhawu ta matala leti kamberiweke, 30 (97%) a ti nga lawuriwi hi ku fambisana swipimelo swa ku nyikiwa ka layisense.

Mivuyelo ya oditi na matirhelo swa timasipalakulu swi ya emahlweni swi ehla, leswi khumbaka vutomi bya siku na siku bya timiliyoni ta vanhu.

Hi ku ya hi nhlayelo wa vanhu wa 2022, kwalomu ka 24,9 wa timiliyoni ta vanhu va tshama etindhawini ta timasipalakulu, leswi yimelaka kwalomu ka 40% ta vanhu hinkwavo. Hi 2024-25, timasipalakulu na mavandla ya timasipala a swi ri na vutihlamuleri bya mphakelo wa vukorhokeri eka 8,9 wa timiliyoni ta miti (46% ta miti hinkwayo etikweni). Timasipalakulu leti ti lawule R335,97 wa tibilyoni (54%) ta mpimanyeto wa ntirhisamali wa mfumo wa miganga hinkwawo.

Timasipalakulu leti tirhaka kahle swinene i ta nkoka swonghasi eka ku kula ka doroba loku katsaka vanhu hinkwavo ka Afrika-Dzonga, ntshamiseko wo hanyisana na nhluvukiso lowu yisekaka emahlweni. Ti languteriwa ku kombisa matirhelo ya mphakelo wa vukorhokeri lama nga xikombiso hikwalaho ka matshaku ya tona ya malinhlengelo yo angarhela na vuswikoti byo antswa.

Mivuyelo ya oditi yi tirha tanihi xikombo xa loko masipalakulu wu tumbuluxile maendlelo ya malawulelo ya timali na ya matirhelo yo twala naswona wu ri na ntlovelo lowu simekiweke eka vutihlamuleri, nkavuciva na vutshembeki – leswi hinkwaswo ka swona swi nga swa nkoka swonghasi eka mphakelo wa vukorhokeri lowu tirhaka kahle na ku va lowu yisekaka emahlweni. Mivuyelo ya oditi ya masipalakulu yi yile emahlweni yi tlhelela endzhaku hi 2024-25, yi komba leswaku swilo leswa masungulo a swi kona. Nkomiso wa mivuyelo ya oditi wu hi ndlela leyi landzelaka:

- A ku na yin'we ya timasipalakulu yi fikeleleke oditi yo basa.
- Timasipalakulu leti nga na mihlahluvo ya oditi leyi switatimente swa timali swi nga andlariwangiki leyinene ti engeteleleke eka theme ya mafambiselo lama kusuka eka mbirhi kuya eka ntlhanu. Switatimente swa timali swa Dorobakulu ra Kapa na eThekwini ntsena na switatimente swa timali leswi katsanisiweke swa Dorobakulu ra Joni (leswi swi katsaka switatimente swa timali swa mavandla ya timasipala) swi kume mihlahluvo ya oditi leyi switatimente swa timali swi andlariweke hindlela leyinene. Switatimente swa timali swo hambana swa Dorobakulu ra Joni swi tlhelele endzhaku kuya eka nhlahlulvo wa oditi lowu switatimente swa timali leswi nga andlariwangiki hindlela leyinene.

Mihlahluvo ya oditi leyi switatimente swa timali swi nga andlariwangiki leyinene a yi ri hikwalaho ka mitsano ya mavikelo ya le xikarhi ka lembe na le kuheleni ka lembe, mahlayiselo ya tirhekodo ya xiyimo xa le hansi, tiphurosese ta nkambisiso na ta nkatsakanyo ta le ndzeni to tsana xikan'we na vutshemberi byo tlula mpimo eka phurosese ya oditi ku kuma vuxokoxoko byo hoxeka hindlela yo tivikana.

- Hi vike swikumiwa swo tivikana hi mayelana na mavikelo ya matirhelo eka timasipalakulu hinkwato handle ka Dorobakulu ra Kapa na Dorobakulu ra Ekurhuleni.

Mitsano yo vika matirhelo yi vangiwele ngopfungopfu hi tisisiteme leti nga enelangiki, tiphurosese na swilawuri swa ku kunguhata, ku katsanisa, ku rhekoda, ku pima na ku vika hi mayelana na matirhelo. Hi kume tiphurosese ku va ti endlwiwa hi mavoko naswona ti tele ku endla xihoxo. Timasipalakulu tin'wana ti vile na vuvekatihlo bya le xikarhi ka lembe lebyi nga tirhiki kahle hi vuxokoxoko lebyi nga tshembekiki, loko tiyuniti ta oditi ya le ndzeni na tikomiti ta oditi ti nga nyikangi ntiyisiso lowu lavekaka eka vuxokoxoko bya matirhelo.

- Hi vike swikumiwa swo tivikana hi mayelana na ku landzeleriwa ka milawukulu eka timasipalakulu hinkwato. Nkavulandzelelanawu lowu phikelelaka hi timasipalakulu na mavandla ya tona ya timasipala emalembeni lama ya mune ya mafambiselo lama wu vange ntirhisamali lowu hambanaka na milawu wa R73,87 wa tibiliyoni (R23,14 wa tibiliyoni eka 2024-25), 77% ta tona a ku ri hikwalaho ka nkavulandzelelanawu eka tiphurosese ta maxavelo ya tinhundzu na vukorhokeri na ta malawulelo ya tikontiraka. Mitsano leyi kumekeke eka tiphurosese leti yi tumbuluxe mbangu lowu nga sirhelelekangiki eka vumbabva na nhlohlotelolo naswona yi engetele nxungeto wa ndzahleko wa timali.

Tilevhele ta le henhla ta nkavulandzelelanawu a ti ri hikwalaho ka mpfumaleko wa swilawuri leswi endlwiweke swa nhlangano ku tiyisisa leswaku vurhangeri na tiofixiyali va tikhoma hi ndlela leyinene, ku landzelela milawu, ku endla hi ndlela leyi vuyerisaka masipalakulu na ku sivela mitlimbo yih kumbe yih ya ntsakelo.

Phurosese leya oditi yi katsa endlelo ra maololoxelo ya mikwetlembetano ra ku tirhana na timhaka ta nkanetano exikarhi hofisi ya hina tanihi oditara ya le handle na vaoditiwa lava hi va oditaka. Ekuheleni ka ndzhendzeleko wa oditi wa 2024-25, Dorobakulu ra Buffalo, Dorobakulu ra Kapa, Dorobakulu ra Ekurhuleni na Dorobakulu ra Joni ya ngenhisile mikwetlembetano ya mafundza eka swikumiwa swa hina swa oditi. Ku hetisisiwa ka ti oditi ta Dorobakulu ra Kapa, Dorobakulu ra Ekurhuleni na Dorobakulu ra Joni swi hlwerisiwile hikwalaho ka nkarhi lowu swi wu tekeke ku ololoxa mikwetlembetano leyi.

A hi oditi matirhelo ya timasipalakulu kambe, hikwalaho ka ntirho wa hina eka switatimente swa tona swa timali, swiviko swa matirhelo na malawulelo ya switirhisiwakulu na ya mbangu, hi kume leswaku havumbirhi bya matirhelo ya tona ya timali na lama fambelanaka na mphakelo wa vukorhokeri ya le nxungetweni.

Hi ku ya hi makambekelelo ya timali lama hi ya endlaka tanihi xiphemu xa ti oditi ta hina, ko va ntsena Dorobakulu ra Kapa na eThekweni ya veke na swikombo swa rihanyo ra timali swa kahle. Timasipalakulu tin'wana ti vile na swikombonyingi swa ntshikelelo wa timali, ku ri na Dorobakulu ra Ekurhuleni na Mangaung ya ri wona lama nga nyanya. Dorobakulu ra Ekurhuleni ri paluxe vukanakanisi bya ku kota ku ya emahlweni ri tirha na ku kota ku fikelela miboheko hi 2024-25. Mangaung sweswi yi endlile mpaluxo wo tano eka kaye wa malembe yo landzelelana, leswi kombaka leswaku, hi ku ya hi makambekelelo ya wona n'wini ya masipalakulu, makungu ya wona ya timali lama nga kona a ya tikombi ya ta antswisa xiyimo xa wona xa timali eka nkarhi lowu taka lowu nga ekusuhi.

Tiphurosese to pimanyeta ta xiyimo xa le hansi ti vange mipimanyeto ya 2024-25 ya Dorobakulu ra Ekurhuleni, Dorobakulu ra Joni na Dorobakulu ra Tshwane ku va ti nga nyikiwi timali. Dorobakulu ra Tshwane ri amukele mipimanyeto leyi nga nyikiwangiki timali eka mune wa malembe lama nga hundza. Hikwalaho ka mipimanyeto leyi nga vekiwiki tihlo hi ndlela leyi faneleke, timasipalakulu ti byarhile R21,72 wa tibiliyoni ta ntirhisamali lowu nga pfumeleriwangiki kusukela hi 2021-22.

Kusukela hi 2021-22, timasipalakulu ti tihlele ti hlengelela R4,65 wa tibiliyoni eka ntirhisamali lowu nga hava mbuyelo na ku va wa ntlangiso – 49% leti ti tumbulukeke kusuka eka ntswalo na mixupulo hikwalaho ka tihakelo to hlwela. Nkarhi wa tihakelo ta vakolotisi wa nhlayoxikarhi eka timasipalakulu a ku ri 121 wa masiku.

Timasipalakulu ti lahlekeriwa hi ntsengo wo tivikana wa malinhlengeleto hikwalaho ka milahleko ya mati na gezi, leswi vekeke nkoko wo yisa emahlweni eka xiyimo xa tona xa timali. Hi 2024-25, milahleko ya mati leyi kumbeteriweke eka nhungu wa timasipalakulu yi endle ntsengo wa R9,89 wa tibiliyoni (39% ta nhlaxoxikarhi wa ndzahleko) naswona milahleko ya gezi yi kumbeteriwile ku va eka R17,28 wa tibiliyoni (20% ta nhlaxoxikarhi wa ndzahleko). Mali yi tlhela yi lahleka hikwalaho ka ku hakerisa loku nga lulamangiki na ku va loku nga hetisekangiki na mipimo ya nhlengeleto ya le hansi. Hi 2024-25, R39,33 wa tibiliyoni ta xikweleti xa vatirhisi ti herisiwile kumbe ti onhiwile (ti tikomba ti ta herisiwa), ngopfungopfu hikwalaho ka tikhasimende leti nga hakeriki (leti katseke mihlangano ya mfumo). Nkarhi wa nhlengeleto wa xikweleti wa nhlaxoxikarhi eka timasipalakulu a ku ri 144 wa masiku.

Timasipalakulu hinkwato ti kombe swikombo swa vuvekisi bya le hansi eka nhlayiso na mpfluxeto wa rifuwo, leswi swi hoxeke xandla eka vatshami va le ka timasipalakulu ku va va hlangana na switirhisiwakulu swa timasipala leswi onhakaka.

Ku khomiwa hi vusopfa ka switirhisiwakulu ko tikisa swi vange nthyakiso wa mbangu naswona swi khumbe hi ndlela yo hamboloka rihanyo na vuhlayiseki bya vaaki. Hi vike ku nga landzeleriwi ko tivikana ka milawu ya malawulelo ya mbangu eka timasipalakulu ta mune (50%). Lebyi a hi vuxokoxoko bya xithekiniki byo lawula – byi yimela vaakandhawu lava vekiweke eka xiyimo xa mati lama thyakisiweke, tindhawu ta matala leti nga lawuriwiki na nkululo lowu nga basisiwangiki.

Mitsano ya xisisitematiki yi yile emahlweni ku kamanyeta mphakelo wa tindlu lowu tirhaka kahle na ku va lowu yisekaka emahlweni. Hi odite 12 wa tiphurojeke ta tindlu leti nga na ndhurho lowu katsanisiweke wa R1,73 wa tibiliyoni eka timasipalakulu hinkwato na swikumiwa leswi boxiweke hi mayelana na 10 ra tiphurojeke (R1,66 wa tibiliyoni). Ntirho wa hina wu kume leswaku tiphurojeke a ti nga rhangisiwangi emahlweni hi ndlela yo fanana hi ku fambisana na makungu lama pfumeleriweke kumbe swidingo swa vaakandhawu, loko nkunguhato na malawulelo swa tiphurojeke swo tsana swi vanga ku hlwela, mitshikelelo ya ndhurho, risima ro aka ra xiyimo xa le hansi kumbe tindlu leti hetuweke leti nga hava vukorhokeri lebyi lavekaka swonghasi. Tindlu ta nkarhinyana leti nyikiweke vavuyeriwa na tona a ti fikeleli hi ndlela yo fanana mipimo ya rihanyo na ya vuhlayiseki leyi lavekaka.

Nkantshamiseko eka tikhansele na le ka swiyimo swa timeyara, vaofisiri va tinkota na vaofisirinkulu va timali wu yile emahlweni wu khumba mitirho ya timasipalakulu. Hi ku hela ka lembe, mpimo wa swivandla swa mitirho swa timasipalakulu wa nhlaxoxikarhi wu fike eka 23% na mpimo wa swivandla swa mitirho swa vufambisikulu wu fike eka 25%. Mpimo wa swivandla swa mitirho wa le henhla eka tindzawulo ta xithekiniki leti nyikiweke ntirho wa gezi, mati, mati ya thyaka na vukorhokeri bya thyaka ro tiya eka timasipalakulu toleto wu vile na nkhumbo wo hamboloka eka mavikelo ya matirhelo, mfikelelo wa mpakaniso na mphakelo wa vukorhokeri.

Tioditi ta hina ti tlhele ti paluxa mikayivelo yo tivikana eka mbangu wa timasipalakulu wa thekinoloji ya vuxokoxoko (IT), swin'we na ku nga sirhelelelangi eka nsirhelelo wa netiweke ya tikhomphyutara. Swiyenge leswi a swi rhangisiwangi emahlweni naswona IT a yi voniwi tanihi xikotisi xa xiqhinga.

Tiyunithi ta oditi ya le ndzeni na tikomithi ta oditi a ti ri kona naswona a ti tirha eka timasipalakulu hinkwato. Ti tirhile vutihlamuleri bya tona lebyi nga eka milawu hinkwabyo ku kambisisa vuxokoxoko bya timali na bya matirhelo, vulandzelelanawu na malawulelo ya mixungeto, handle ka le ka Dorobakulu ra Tshwane na Mangaung.

Hambiswiritano, vuhoxaxandla hi tiyunithi ta oditi ya le ndzeni na tikomithi ta oditi a swi hundzukangi hi ndlela yo fanana ku va malawulelo ya timali yo tiya kumbe mivuyelo ya oditi yo antswa. Leswi a swi ri ngopfungopfu hikwalaho ka ntivomaendlelo wo tsana, angarhelo wa oditi ya le ndzeni lowu nga enelangiki, vutiyimeri bya xiyimo xa le hansi, vulandzelerisi lebyi nga tirhiki kahle eka swikumiwa, matirhiselo ya xiyimo xa le hansi ya vufambisi ya swibumabumelo na mipimo ya swivandla swa mitirho ya le henhla eka tiyunithi ta oditi ya le ndzeni.

Eka timasipalakulu hinkwato handle ka Dorobakulu ra Kapa, tiphurosese ta oditi ya le ndzeni na ta tikomiti ta oditi a ti nyikangi ntuyisiso wo ringanela eka swiyenge swa mixungeto swa nkoka swonghasi.

Mpfumaleko wa vutihlamuleri eka timasipalakulu tiningi wu le rivaleni kusuka eka angulo wo nonoka eka ku tirhana na ntirhisamali lowu pfumeleriwangiki, lowu hambanaka na milawu, na lowu nga hava mbuyelo na ku va wa ntlangiso, xikan'we swivumbeko na tiphurosese swa vutihlamuleri leswi nga tirhiki kahle leswi hi swi xiyeke. Swi tlhela swi kala eka vurhangeri bya timasipalakulu (ku katsa na timeyara) ku tihlamulela eka tihuvo to endla milawu ta swifundzakulu, kambe Palamende yi engeterile vuangameri bya yona bya timasipalakulu.

Hi tshikelela xikombelo xa hina kusuka eka swiviko swo angarhela swa nkarhi lowu nga hundza eka vaholobye va timali na le ka mafumelo ya ntirhisano ku kongomisa switshunxo leswi yisiwaka emahlweni, leswi nga na xivumbeko eka timasipalakulu. Mpimo wa matirhelo ya le hansi, mihluleko ya mafumelo leyi yaka emahlweni na nhlengeletano wa tibiliyoni ta tirhandi eka ntirhisamali lowu hambanaka na milawu wu endle swi laveka ku khumbeka ka xisisitematiki hi vatlangaxiawe hinkwawo eka mbangu wa vutihlamuleri ku antswisa risima ra vutomi eka timiliyoni ta vatshami.

Ku hlwela eka ololoxa mihambuko yo tivikana na mpfumaleko wa vuvekatihlo na vuangameri

Muxaka wa 516 wa tiMI leti hi ti kumeke kusukelaloko Nawu wa Oditi ya Mfumo wu hundzuluxiwile hi Dzivamisoko 2019 wu vonisa swivilelo leswi a hi ri eku swi viken eka theme hinkwayo ya mafambiselo lama.

Mali yi le ku lahlekeni hikwalaho ka ku nga landzeleriwi ka milawu na vumbabva lebyi ehleketeleriwa. Hi kumile 305 wa tiMI eka xiyenge lexi ti ri na ndzahleko wa timali lowu kumbeteriwa lowu endlaka ntsengo wa R10,23 wa tibiliyoni.

Hi tlhele hi kuma 205 wa tiMI leti a ti vanga ku vaviseka ko tivikana eka tiphurosese ta vutihlamuleri ta mfumo wa miganga na rihanyo ra timali. Hi kume 110 wa tiMI tin'wana leti a ti vanga ku vaviseka ko tivikana eka vaaki hikwalaho ka ku tekiwa ka goza kumbe ku nga tekiwa ka goza hi timasipala, leti vunyingi bya tona a ti fambelana na nthyakiso wa swihlovo swa mati (69) na malawulelo yo hamboloka ya tindhawu ta matala (29).

Phurosese leya tiMI a yi si va na nkhumbo lowu naveriwa eka mfumo wa miganga, ngopfungopfu hikwalaho ka nkantshamiseko eka swiyimo swa vaofisiri va tinkota; angulo wo nonoka hi vaofisiri va tinkota eka switiviso swa hina, swibumabumelo na magoza yo lulamisa; vulavisi lebyi lehisiwaka kumbe ku hlwela eka ku gimeta mafambiselo ya vugevenga; na ku hlwela eka ku tshinya tiofixiyali. Loko vaoditiwa van'wana va tiyisile swilawuri swa le ndzeni ku sivela mihambuko eka ku endleka nakambe, vo tala va hluleka ku tirhana na swivangelokulu, hikwalaho ka sweswo va tshama va ri eka xiyimo xa tiMI ta nkarhi lowu taka.

Eka swiviko swo angarhela swa nkarhi lowu nga hundza na hi ku tirhisa mivulavurisano eka theme ya mafambiselo lama, hi khutazile vurhangeri eka tilevhele hinkwato (ku katsa na vurhangeri bya xipolitiki) ku amukela phurosese leyi tanihi xitirho xa ku tiyisa malawulelo ya timali na ya matirhelo ku endlela leswaku mihambuko (yo tanihi nkavulandzelelanawu, vumbabva na vukhamba na ku tluriwa ka vutihlamuleri byo vuyerisa van'wana) na nkhumbo wa yona lowu vangekaka swi kota ku siveriwa kumbe ku tirhana na swona hi ndlela leyi faneleke.

Hambiswiritano, swibumabumelo swa hina hi mayelana na vuangameri na vuvekatihlo lebyi engeteleke a swi tirhisiwangi hi ku angarhela. Laha hi khandziyiseke nkavuanguri kuya eka timeyara na varhangeri va mfumo wa swifundzakulu, swa kala eka vona ku teka goza kumbe leswaku magoza ya vona ya va na nkhumbo wo tivikana.

Hikwalaho ka sweswo, nhlayo ya tiMI laha hi tihiseke matimba ya hina lama ndlandlamukisiweke (kumbe ti nga eka phurosese ya ku tekiwa ka swiboho) yi engetelekile kufika eka 158 (31%). Eka lembe leru nga hundza, xitifikheti xo sungulasungula xa xikweleti xi nyikiwile, lexi sindzisaka muofisiri wa tinkota ku tlherisela mali ya ndzahleko wa timali lowu ku hlanganiweke na wona hikwalaho ka nhluleko wa ku teka goza na ku lulamisa xiyimo lexi. Hi tlhele hi sungula phurosese ya switifikheti swa xikweleti eka tiMI tin'wana tinharhu.

Hambileswi ku nga na mitlhontlho leyi, phurosese ya tiMI yi ya emahlweni yi tswala mihandzu. Kusukela hi 2019, tiMI ta 261 (51%) ti ololoxiwile. Nkhumbo wa magoza lama tekiweke hi vaofisiri va tinkota (hi ku teka vutihlamuleri bya swiendlo swa vona kumbe hi ku angula eka swibumabumelo kumbe magoza yo lulamisa) kumbe hi tihuvo ta mfumo leti hi kongomisaka eka tona tiMI wu katsa leswi landzelaka:

- Nsivelo kumbe ku vuyisiwa ka milahleko ya timali (R1,69 wa tibiliyoni leti kumbeteriweke ti vuyisiwile, ti le ka phurosese ya ku vuyisiwa kumbe ti siveriwile).
- Miantswiso eka malawulelo ya mitirho ya mbhasiso wa mati ya thyaka na tindhawu ta matala.
- Ku rhumeriwa ka switatimente swa timali leswi ku nga khale swi lavekile na swiviko swa matirhelo ku ya oditiwa.
- Tirhekodo ta tinkota leti antswisiweke, leti ti vangeke hunguteko wa timasipala leti nga na mihlahluvo ya oditi leyi oditara yi nga nyikiki mavonelo yo vuyelela.
- Ku simekiwa ka switandzhaku eka tiofixiyali (tiphurosese to tshinya) na vaphakeri (ku herisiwa ka tikontiraka) xikan'we na vulavisi bya vumbabva kumbe bya vugevenga.

Mikongomiso ya hina eka Ndazawulo ya Mati na Nkululo na Ndazawulo ya Swihlahla, Tindhampfi na Mbangu eka ku nga landzeleriwi ka milawu ya mbangu swi vangile milandzu ya vugevenga ku va yi pfuriwa na mikongomiso ku va yi endliwa eka Vulawuri byo Chuchisa bya Rixaka ku ya tengiwa. Mikongomiso eka Yuniti yo Lavisa ya Hlawuleka na Xiyengetsongo xa Vulavisi bya Vugevenga bya Xirhangana yi vangile swileriso swa nhlaysi wa vumbhoni, mivuyiso ya milahleko, milahleko leyi nga eku vuyisiweni, ku khoma swi endliwile na milandzu leyi nga eku kongomisiweni ku ya tengiwa.

Xikombelo xa ku teka goza

Eka theme hinkwayo ya mafambiselo lama, hi kongomisile swihungwana swa hina eka mbangu wa vutihlamuleri bya mfumo wa miganga. Hi kombele vatlangaxiave hinkwavo ku tirha hi vurhonwana mitirho ya vona leyi nga eka milawu, ku amukela vutihlamuleri na nkavuciva, ku simeka switandzhaku swa ku tluriwa ka milawu na matirhelo ya le hansi, na ku tirha hi mukhuva lowu hlanganerisiweke na ku va lowu ku tihisaniwaka ku antswisa mphakelo wa vukorhokeri na matikhomelo ya swa timali. Ku vile na swikombo swo khutaza swa vuanguri eka swihungwana swa hina, kambe nkhumbo wu tshame wa ha tsongaharile.

Swivangelokulu swa mivuyelo ya oditi ya xiyimo xa le hansi na mihluleko ya timasipala leswi yaka emahlweni swi nga landzeleriwi kuya eka mihluleko ya mbangu wa vutihlamuleri lowu phikelelaka eka tilevhelenyngi. Tioditi ta hina ti tiyise nakambe leswaku vaofisiri va tinkota, vafambisinkulu, timeyara na tikhansele a va le ku endleni ka leswi milawu yi va lavaka swona kumbe a va tirhi hi ndlela ya kahle eka ku tirha mitirho ya vona.

Eka levhele ya mafambiselo ya timasipala, mpfumaleko wa vuswikoti bya nhlango na vutshembeki swi tshama swi ri xisusumetikulu xa mavikelo ya timali na ya matirhelo ya xiyimo xa le hansi, ku nga landzeleriwi ka milawu na rihanyo ra timali ta timasipala ro tsana.

Leswi landzelaka i swiyengekulu leswi swi dingaka nkongomiso wa miehleketo:

- Mavangwa ya swikili na vuswikoti lama yaka emahlweni, lama vangaka vutshemberi eka vatsundzuxi na vaphakeri va vukorhokeri van'wana hi ndhurho wa le henhla lowu nkoka wa wona wa mali wu nga kumekiki mikarhi hinkwayo.
- Swilawuri leswi swi nga tirhisiwiki kumbe leswi swi nga tirhiki hi ndlela ya kahle, leswi vangaka swihoxo, nkavulandzelelanawu, vumbabva, milahleko na matikhomelo yo hamboloka a swi le ku siveriweni kumbe a swi thumbiwi hi nkarhi. Hambileswi tiyuniti ta oditi ya le ndzeni na tikomiti ta tioditi ti tumbuluxiweke ku seketela vaofisiri va tinkota na vufambisikulu hi swilawuri swo simeka swo veka tihlo swilawuri, swiviko na swibumabumelo swa swivumbeko leswi kotala swa honisiwa, leswi swi tsongahataka matirhelo ya kahle.
- Tisisiteme ta IT eka mfumo wa miganga ti nga va ti nga tirhi kahle kumbe ti nga tirhisiwi hi ndlela ya kahle ku endla ku tiendlekela ka vutshembeki na ku sirhelela vutshembeki bya tiphurosesekele to tanihi malinhlengelo leyi hakerisiwaka, ku lawula rifuwo, ku phurosesea tihakelo na ku humesa vumbhoni bya mixaviselano. A ku na swikili swo enela, timali, nkhumaniso eka netiweke kumbe mipimo ya data yi endliwa yi kumeka eka ncinco wa xidijitali wa masipala, leswi swi tshamaka swi ri eku cincacinceni kumbe swi rhangeriwa hi tivhendara. Hikwalaho ka swona, matirhelo ya nkantlangiso ya mitirho ya tsanisiwile, ku na nxungeto lowu engeteleke wa swihoxo, vumbabva na vutshembeki bya data lebyi yisiweke eka mpimo wa le hansi eka mitirho ya timasipala ya nkoka swonghasi hinkwayo, naswona timasipala a ti koti ku tirhisa hi vutalo swivandlanene swa xidijitali ku kuma vukorhokeri byo antswa.
- Swilawuri swa ku kondletela matikhomelonene na ku landzeleriwa ka milawu a swi kona kumbe a swi endliwangi swi va swa nhlanguano naswona ntolovelu wa vutihlamuleri na ku nga vi na switandzhaku swa phikelela.

Tanihi xiphemu xa tioditi ta hina, hi endle swibumabumelo eka vaofisiri va tinkota na vufambisikulu bya vona naswona hi va tivisile hi tiMI; hambiswiritano, angulo wa vona wo nonoka, wu nyanyisiwa hi nkatshamiseko eka xiyo xa vaofisiri va tinkota, wu hlwerisile goza ro lulamisa.

Rimba lera milawu ri tirhana hi ndlela leyi ringaneleke na vutihlamuleri bya mafumelo bya timeyara na tikhansele, kambe matirhiselo ya cincacinka. Laha ri tirhisiwaka, kotala ri hava nkhumbo. Mhluleko ya mfumo yi yile emahlweni eka swiyengekulu hinkwaswo swa ku tekiwa ka swiboho hi timeyara na tikhansele, ku katsa na leswi landzelaka:

- Mipimanyeto na mphakelo wa vukorhokeri na matirhiselo ya mpimanyeto (tiSDBIP) kotala a swi tekiwa tanihi swilaveko swa vulandzelelanawu ematshan'weni ya switirho swa nkunguhato lowu tirhaka kahle na vuangameri bya matirhelo.
- Hikwalaho ka nkatsano wa vuxokoxoko lebyi nga tshembekiki na mpfumaleko wa vurhonwana na ku tekiwa ka swiboho loku nga na nkhumbo hi timeyara na tikhansele, vuvekatihlo bya le xikarhi ka lembe byi vile na nkhumbo wutsongo eka ku sivela na ku tirhana na swiphiko swa timali na swa mphakelo wa vukorhokeri.
- Hambileswi ku nga na vuxokoxoko eka swiviko swa lembe na lembe swa timasipala lebyi kombetelaka eka matirhelo ya le hansi, vuxokoxoko lebyi nga tshembekiki, ntshikelelo wa timali na milahleko ya timali, nkavulandzelelanawu na tiMI, tiphurosese ta vutihlamuleri ta tikhansele ti vile na nkhumbo wutsongo eka matirhelo ya timasipala, tanihilaha swi humeseriwaka vumbhoni hakona hi mpfumaleko wa antswiso eka mivuyelo ya oditi na rihanyo ra timali.
- Tikomiti ta tiakhawunti ta mfumo ta masipala ti na xiave xo karhi ku xi tlanga eka phurosese ya vutihlamuleri na le ka ku kotisa switandzhaku laha swi faneleke. Eka makambekele ya hina, ko va ntsena xanharhu xa tikomiti leti ti tirhanaka na timhaka to tano hi ndlela leyi faneleke.
- Tibodo to tshinya leti nga riki kona kumbe leti nga tirhiki kahle na vulavisi lebyi nga enelangiki bya ntirhisamali lowu nga pfumeleriwangiki, lowu hambanaka na milawu na lowu nga hava mbuyelo na ku va wa ntlanguano wu tsongahate swivandlanene swa ku vuyisa milahleko ya timali naswona wu tiyise thoni ya leswaku vutihlamuleri na switandzhaku a hi swa nkoka.

Loko timasipala ti hluleka eka vutihlamuleri bya tona byo vika, ti nga ri eku tirheni kahle swinene kumbe ti nga ri eku tirhaneni na swikumiwa swa hina, milawu yi kotisa mfumo wa rixaka, mifumo ya swifundzakulu na tihuvo to endla milawu ku tiyisisa leswaku goza ro lulamisa ra tekiwa – na ku phalala laha swi faneleke.

Hambiswiritano, hi kume leswaku tiMEC ta mfumo wa miganga eka swifundzakulu swin'wana a ti nga landzeleli milawu eka xiyenge lexi, loko tihuvo to endla milawu ta swifundzakulu mikarhi hinkwayo ti nga nyiki vuangameri byo ringanela.

Ntirho lowu saleleke endzhaku eka ku andlariwa ka swiviko swa mfumo wa miganga leswi katsanisiweke hi Holobye wa Mafumelo ya Ntirhisano ePalamende leswi hi swi vikeke hi mayelana na wona eka xiviko xa hina xo angarhela xa nkarhi lowu nga hundza, ku ri na swiviko leswa ha saleleke endzhaku swa 2021-22 kufika 2023-24 leswi hetuweke na ku andlariwa hi N'wendzambahala 2025.

Hi kombela timeyara, tikhansele na valawuri va vurhangerikulu va swifundzakulu na tihuvo to endla milawu ku tirha hi ndlela ya vurhonwana mafumelo ya vona lama nga eka milawu na vutihlamuleri bya vona bya vuangameri hi ku tirhisa vutakaswiboho lebyi nga na nkhumbo na ku sindzisa vutihlamuleri.

Nakambe, hi bumabumela ku rhangisiwa emahlweni ka leswi landzelaka:

- **Ku aka mihlangano leyi nga na vuswikoti hi ku tirhisa nseketelo wa le xikarhi ka mifumo lowu hlanganerisiweke:** Nseketelo kusuka eka swiyenge hinkwaswo swa mfumo – hi ku tirhisa matshalatshala lama hlanganerisiweke na ku va yo tirhisana eka xinakulobye na vurhangeri bya timasipala - swa dingiwa ku kondletela mafumelo yo tiya endzeni ka timasipala.
- **Ku endla mfumo wa miganga wu va wa xiphurofexinali na ku wu nyika vuswikoti:** Vaofisiri va tinkota, tikhansele na vurhangeri bya swifundzakulu va boheka ku tiyisisa ku thoriwa loku landzelelaka milawu na nhluvukiso wa swikili leswi pakanisiweke ku endla mafambiselo ya timasipala ya va xiphurofexinali, ku hlayisa swikili swo kala na ku veka mfumo wa miganga eka xiyimo tanihi ntirhovutomi lowu yisekaka emahlweni lowu u nga wu hlawulaka wa xiphurofexinali leti nga na swikili.
- **Ku byala ntolovelo wa matikhomelonene na vutihlamuleri:** Vutiboheleri lebyi avelaniwaka eka vuanguri, malawulelo ya switandzhaku, vutihlamuleri na matikhomelonene bya laveka swinene ku tiyisisa leswaku ku va na goza leri tekiwaka hi nkarhi na leswaku vanhu hi un'weun'we va endliwa va tihlamulela. Nseketelo wo gingiriteka wa phurosese ya tiMI na vuanguri eka phurosese ya tiMI i swa nkoka swonghasi eka ku kombisa vutiboheleri eka vutihlamuleri, ku sirhelela swipfuno swa mfumo na ku tiyisa vutshembeki bya nhlango.

Micinco ya le ndzhaku ka nhlawulo eka vurhangeri bya xipolitiki kotala yi hoxa xandla eka ku tlhelela endzhaku loku yaka emahlweni eka mivuyelo ya oditi ya timasipala. Risima na vuswikoti swa vurhangeri lava hlawuriweke swi ta kumisisa ku humelela ka mafambiselo ya vu7. Eka mhaka leyi, hi bumabumela leswi landzelaka:

- Mavandla ya tipolitiki ya fanele ku rhangisa emahlweni **vuswikoti na vutshembeki bya vayimelakulanghwa** lava tisiwaka tanihi swirho swa khansela na timeyara.
- **Phurosese yo dyondzisa eka xiyimo xintshwa xa ntirho** ya swirho swa khansela leswintshwa hi Nhlango wa Mfumo wa Miganga wa Afrika-Dzonga, Ndzawulo ya Mafumelo ya Ntirhisano na Vutamelankwama bya Rixaka yi fanele ku va ya risima ra le henhla. Nkongomiso wa miehleketo wo hlawuleka wu fanele ku yisiwa eka ku nyikiwa ka vuswikoti ka swirho swa tikomiti ta meyara ekaa timali, ngopfungopfu eka timasipalakulu.
- **Ntshamiseko eka mafambiselo** wu fanele ku hlayisiwa laha wu tirheke hi ndlela ya kahle hi ku pimanisa naswona mikavanyeto leyi tumbulukaka eka micinco eka vaofisiri va tinkota na vufambisikulu yi fanele ku hungutiwa.

Swibumabumelo leswi swi kongomisiwa ngopfungopfu eka timeyara; varhangerinkulu lava nga eka mfumo wa rixaka na wa swifundzakulu; na swirho swa tikhansele na tikomiti ta tikhansele, Palamende na tihuvo to endla milawu ta swifundzakulu ku tirha hi ndlela ya vurhonwana mafumelo vona ya lama nga eka milawu na vutihlamuleri bya vona bya vuangameri. Kambe hi tlhela hi kombela rixaka ra vaaki lava nga na ku navela kun'we, mabindzu na vaakatiko ku ya emahlweni va tlanga xiphemu xa vona eka mbangu wa vutihlamuleri bya mfumo wa miganga.

Vutiboheleri bya hina i ku tirha na ku seketela mfumo wa miganga hi ku tirhisa tioditi ta hina; ku tirhisa mitwisiso kusuka eka tioditi leti ku humesela erivaleni ntwisiso wa mitlhontlho eka levhele ya masipala, levhele ya mavandla ya timasipala na levhele ya mfumo wa swifundzakulu; na ku seketela ku tekiwa ka goza. Hi ta ya emahlweni hi tirhisa matimba ya hina lama ndlandlamukisiweke ku phalala laha mbangu wa vutihlamuleri wu hlulekaka.

